

- ⁴⁶ Франко О. Федір Вовк. – С.153; *Йї ж.* Федір Вовк – вчений і громадський діяч. – К., 2001. – С.130.
- ⁴⁷ Украинцы: каталог-указатель этнографических коллекций Государственного музея этнографии народов СССР. – Л., 1983.
- ⁴⁸ НАІА НАНУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.408 б; *Volkov Th.* Rapport sur les vouages en Galicie Orientale et en Bukovine en 1903 et 1904 // *Bulletins et Mémoires de la Sosite et Anthropologie de Paris.* – Paris, 1905. – P.244–289.
- ⁴⁹ Літературно-науковий вісник. – 1904. – Т.27. – Кн.6. – С.107–110.
- ⁵⁰ Франко І. Етнографічна експедиція на Бойківщину // Зібрання творів у 50 т. – Т.36. – К., 1982. – С.68–99; Вовк Ф. Антропометричні досліді українського населення Галичини, Буковини й Угорщини // МУРЕ. – Т.10. – 1908. – С.1–39. Або: Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат. – Т.1. – Львів, 1999. – С.535–574.
- ⁵¹ НАІА НАНУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.177.
- ⁵² Волков Ф., Русов А. Примечания к части “Свода показаний, данных некоторыми из арестованных по делам о государственных преступлениях, касающихся “сообщества украинофилов” // *Былое.* – 1907. – VI. – С.153–160.
- ⁵³ НАІА НАНУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.219.
- ⁵⁴ Там само. – Спр.1669.
- ⁵⁵ Там само. – Спр.414.
- ⁵⁶ Украинцы: каталог-указатель этнографических коллекций Государственного музея этнографии народов СССР. – С.5.
- ⁵⁷ НАІА НАНУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.361.
- ⁵⁸ Волков Ф. Программа для собирания сведений о свадебных обрядах у великорусов и инородцев Восточной Сибири // *Живая старина* (СПб.). – 1911. – Вып.1. – С.27–30.
- ⁵⁹ НАІА НАНУ. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.106, 123, 143, 148, 151–157, 167.
- ⁶⁰ Вовк Хв. Шлюбний ритуал та обряди на Україні // *Студії з української етнографії та антропології.* – К., 1995. – С.220.
- ⁶¹ Вовк Хв. Етнографічні особливості українського народу // Там само. – С.39–218.

The article “Fedir Vovk’s International scholarly contacts: a century later” researches the role and place of great ethnologist, historian, archeologist and anthropologist F.Vovk (1847–1918) in the development of Ukrainian and world scholarly thought as well as his establishing international scholarly contacts. F.Vovk’s scholarly activities are closely connected with his socio-political activities (the article discusses this issue in the context of Ukraine’s history of XIX – beginning of XX centuries).

В.О.Пащенко, Т.В.Нагорна*

Л.М.ТОЛСТОЙ І ДУХОБОРИ: ОСНОВНІ ЕТАПИ ВЗАЄМИН НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті розглядається маловідомий аспект громадської діяльності російського письменника Л.М.Толстого на рубежі ХІХ–ХХ ст., пов’язаний із його тісною співпрацею з послідовниками релігійної громади духоборів. Як явище суспільного життя духоборство вперше в Російській імперії виникло в українських губерніях у другій половині ХVІІІ ст.

Постать Лева Миколайовича Толстого навряд чи потребує особливих коментарів: відомий російський письменник, громадський діяч, людина, котра займала активну життєву позицію в імперській Росії. Проте недостатньо

* Пащенко Володимир Олександрович – д-р іст. наук, професор, академік АПН, ректор Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка; Нагорна Тамара Віталіївна – аспірантка кафедри історії України ПДПУ.

висвітленими залишаються окремі аспекти його громадської діяльності. Адже не є загальновідомими дані про те, що Л.Толстой відмовився від Нобелівської премії миру в 1897 р. на користь послідовників релігійної громади духоборів. Не досить поширено інформацію, що виручені за роман “Воскресенє” кошти в розмірі 32 тис. 360 руб. він перерахував у комітет переселення духовних християн за межі Російської імперії. І тим більше пересічному читачеві невідомо про ідеалізацію Л.Толстим соціальної практики віруючих, їхнього способу життя, специфіки побуту, ставлення до низки різноманітних проблем, а високий рівень суспільної організації духоборських громад дозволив йому назвати їх “людьми XXV століття”. Адже такі міркування виглядали занадто прогресивними для того часу: ідеї рівності, пріоритету духовних цінностей, ненасилля були запозичені Л.Толстим завдяки спілкуванню з прихильниками духоборства. Зважаючи на це, особливу увагу привертають його взаємини з послідовниками релігійного напрямку духовних християн, громади яких упродовж XVIII–XX ст. були поширені на теренах України. Більше того, духобори вперше в Російській імперії з’явилися саме на українській території. Зокрема є дані про їхню появу й поширення в Харківській та Катеринославській губерніях, починаючи з другої половини XVIII ст.¹

Термін “духовні християни” для позначення цього релігійного напрямку неоднозначно тлумачать сучасні дослідники. У даній статті його використано на позначення релігійних громад духоборів, молокан, христовірів, скопців. Послідовники зазначених напрямків спілкувалися з Л.Толстим та його однодумцями впродовж другої половини XIX – початку XX ст.

Духоборство в Російській імперії в період нового часу не залишило байдужим Л.Толстого. У своїх статтях із закликами про допомогу духоборам упродовж 1895–1896 рр. він називав їх “явищем надзвичайної важливості” та порівнював за силою впливу з появою Христа. Звісно, така ідеалізація не є виправданою на сучасному етапі. Однак у письменника, зважаючи на його життєві позиції, були певні ідеологічні передумови для цього.

У статті зроблено спробу простежити основні етапи взаємин Л.Толстого з віруючими духоборами (у тому числі українськими) на основі аналізу епістолярної спадщини письменника, свідчень його сучасників, опрацювання літератури XIX – початку XX ст., опублікованих критичних матеріалів.

Дане питання є вкрай малодослідженим. Проте наявні деякі видання й матеріали, на основі яких можна реконструювати такі стосунки. Уперше листування Л.Толстого з духовними християнами було опубліковане П.Бирюковим у праці “Духоборцы. Сборник статей, воспоминаний и других материалов”. У своїй монографії “Биография Л.Толстого” йому вдалося висвітлити питання тісної співпраці духовних християн з письменником і його однодумцями².

Деякі аспекти діяльності Л.Толстого в даному напрямку та особливості релігійної громади толстовців висвітлено в статтях К.Григор’єва, І.Кронштадського, Л.Тихомирова, у тому числі й опублікованих у релігійних православних виданнях XIX – початку XX ст.³ Звісно, негативне зображення відокремлених від Російської православної церкви (РПЦ) релігійних громад є характерним для таких публікацій. Тенденційність у висвітленні стосунків толстовців із духоборами проілюстрували священнослужителі та місіонери XIX ст. Зокрема в брошурах Є.Боброва, о. Никанора знаходимо досить критичні зауваження про таку співпрацю⁴. Основною їх метою було спростування поглядів Л.Толстого й показ його негативного впливу на послідовників духовного християнства. Позитивне ставлення до духоборів продемонстрував Л.Сулержицький у своєму монографічному дослідженні, розглянувши основні проблеми переселення віруючих за межі імперії⁵. Ця праця є цінною для з’ясування динаміки чисельності духовних християн, починаючи з другої половини XVIII ст., основних етапів їх

розвитку. Дослідження Л.Сулержицького фактично є витягами з його записника, де в описовій формі подано основні етапи життя духоборів в Америці. Художній стиль викладу матеріалу не передбачає глибоких теоретичних висновків, але сприяє нагромадженню значної кількості фактичних даних із цікавими подробицями їх побуту за кордоном.

Поодинокі дослідження даного аспекту проблеми здійснювалися науковцями новітньої доби. Значний внесок у його висвітлення зробив В.Бонч-Бруєвич, простеживши основні етапи переселення духоборів на Кіпр та в Канаду, а також позитивно охарактеризувавши роль Л.Толстого і його однодумців у цих подіях⁶. О.Ярославський зробив спробу простежити ставлення послідовників толстовства до перетворень радянського періоду й традиційно для представника радянської історіографії виступив із критикою цього релігійного явища⁷.

Серед сучасних досліджень становить інтерес опубліковане російськими науковцями М.Зибаровим і П.Планидіним листування лідера духовних християн П.Веригіна з Л.Толстим⁸. Ці матеріали довгий час залишалися невідомими любителям та знавцям творчості письменника. На сьогодні оригінали 22 листів духоборів зберігаються у відділі рукописних фондів Державного музею Л.Толстого.

Дослідження даного питання є надзвичайно важливим з огляду на історію розвитку духовних християн і як один із напрямів діяльності Л.Толстого. Одним із відомих громадських діячів Російської імперії був В.Г.Чертков, близький друг Л.Толстого. Їхнє знайомство розпочалося 1883 р. Проте вже 1884 р. за виступи на захист релігійних громад його було вислано з Росії. Проживаючи у Великобританії, окрім видавничої діяльності (поширення заборонених цензурою творів Л.Толстого, газети "Свободное слово", збірника "Листки "Свободного слова"), він активно допомагав духоборам переселятися в Канаду⁹. Іншим сподвижником і надійним другом Л.Толстого був П.І.Бирюков, співпраця з яким розпочалася з 1884 р. Він брав активну участь у підготовці переселення духовних християн у Канаду. Проте також поплатився за це, а тому з 1898 р. з перервами жив за кордоном¹⁰.

Допомога віруючим наприкінці XIX ст. була вкрай необхідною. Це пояснюється перш за все особливостями імперського законодавства в релігійній сфері. Згідно з чинними нормативно-правовими актами, простежується зміна політики держави щодо представників зазначених релігійних громад. Видані з другої чверті XIX ст. нормативні акти передбачали виселення їх у віддалені куточки Російської імперії та за її межі¹¹.

Перед детальним розглядом листування Л.Толстого з духоборами, звісно, не можна оминати окремий аспект, пов'язаний з основними етапами розвитку громади. Відзначимо, що динаміка чисельності, особливості розвитку духоборів значною мірою залежали від зовнішніх факторів: імперської нормативно-правової бази, місіонерської роботи, заходів впливу з боку РПЦ. За свідченням П.Бирюкова, початком взаємовідносин держави з духоборами є 1792 р., коли катеринославський губернатор писав у Петербург, що все "...пов'язане з іконоборством, не заслуговує людинолюбства"¹². Ішлося про духоборів і молокан, які тоді заявили про себе на Катеринославщині. У монографічному дослідженні О.Новицького 1799 р. визначено як час, коли влада звертає увагу на духовних християн, які здавна "у Росії впливають на розум і серця"¹³. В останній третині 90-х рр. XVIII ст. у Херсонській губернії були засуджені представники духоборів. Аналогічні судові процеси розпочалися над маріупольськими й катеринославськими прихильниками даного вчення в Херсонському губернському управлінні. Їх звинуватили в тому, що вони поширювали своє вчення на вулицях у супроводі натовпів людей.

Основою релігійної політики імператора Олександра I були спроби знизити активність духоборів не шляхом запровадження додаткових покарань, урізно-

манітнення засобів боротьби, а зверненням належної уваги на них, наданням їм певних пільг і поступок. Виданий 1801 р. височайший рескрипт передбачав повернення на батьківщину (в Харківську, Катеринославську, Херсонську губернії) із Закавказзя та Сибіру значної кількості виселених туди в попередній період духоборів. Фактом, що є підтвердженням зазначеної політики царизму щодо релігійних об'єднань, є закриття справи духовних християн в Ізюмському суді, яка набула широкого розголосу завдяки сприянню місцевої влади.

Після цього духобори подали офіційне прохання виділити їм окреме поселення. Якщо О.Новицький та П.Бирюков уважали це добровільним кроком, то О.Титов відзначав, що згоду на переселення вони дали після тривалої настановної бесіди¹⁴. 1802 р. було видано імператорський указ, який передбачав надання в розпорядження духоборів місцевості по р. Молочній (Молочні Води) в Мелітопольському повіті Таврійської губернії. Обов'язковою умовою стало переселення туди в першу чергу жителів Слобідської України, де напередодні релігійну ситуацію вивчала відповідна комісія в складі царських чиновників. Кожному з переселенців відводилося по 15 десятин землі, надавалися гроші в сумі 100 руб. (у формі кредиту із зобов'язаннями повернути його впродовж 10 років) і право на звільнення від сплати податків на 5 років. За таких умов відбулося переселення духоборів із Харківської, Катеринославської губерній, тобто пріоритет надавали жителям українських, а вже потім власне російських губерній.

Відзначимо, що масове переселення релігійних громад до вищевказаної губернії тривало до 1817 р. У 1820 р. було дано офіційний дозвіл на виділення для них у цій місцевості додатково 5,236 десятин землі. Того ж року переселення було повністю заборонене, хоча фактично тривало до 1824 р. Точна чисельність переселених духоборів невідома. Знаходимо дані, що до 1827 р. їх нараховували близько 800 сімей, 3985 осіб¹⁵. Хоча про переселення духовних християн на Кавказ Олександром І даних немає, але 1821 р. 2300 осіб проживали в Ахалкалакському повіті Тифліської губернії¹⁶. Точно невідомо, який відсоток у загальній кількості останніх становили українські духобори. Знаємо лише, що переселяли їх у першу чергу. Пізніше туди прибули віруючі з Воронежської, Тамбовської, Саратовської губерній, Азова, Катеринбурга, Сибіру та навіть Фінляндії.

Серед переселенців були й інші представники духовного християнства, зокрема молокани. Це пов'язано з низкою нормативно-правових актів, спрямованих на врегулювання їхніх стосунків із представниками інших течій православного походження. Після здійсненого переселення на Катеринославщині залишилося ще 59 молокан, але згідно з додатковим приписом міністерства внутрішніх справ, вони також були переселені на Молочні Води.

Отже, в першій чверті XIX ст. місцевість по р. Молочній (Молочні Води) була основним регіоном поширення духовних християн в Україні. Тут проживали переселені за власним бажанням упродовж 1802–1820 рр. духобори. Їхня загальна кількість становила 5 тис., а вихідців з України – близько 3 тис. Поряд із ними на цій території існували молокани, які засновували власні населені пункти в Таврійській губернії. Іншим центром локалізації духовного християнства з українських земель став Закавказький край, куди з 1819 р. було переселено значну частину молокан із Катеринославщини.

Відмітною рисою духоборів у першій чверті XIX ст. була висока активність у стосунках із органами державної влади. Про це свідчить значна кількість прохань до імператора щодо поліпшення соціально-економічних умов життя. Такі звернення до Олександра І надходили впродовж першої чверті XIX ст. через уповноважених осіб. На кожне з них цар реагував відповідним чином, задовольнивши переважну кількість прохань. Однак ці поступки не були принциповими.

Нововведення в релігійній політиці Російської імперії з'явилися після приходу до влади імператора Миколи І. Він започаткував своєрідну авторитарну

модель взаємовідносин, а політика в ставленні до представників духовного християнства характеризувалася як значно жорсткіша в порівнянні із заходами Олександра І. Про це свідчить зменшення прав віруючих, позбавлення духоборів і молокан деяких пільг, якими вони користувалися раніше. За ініціативою імператора створюються духовно-цензурні комітети, спеціальні комісії для розгляду скоєних ними злочинів.

Причиною такого “оходження” стосунків стали різка зміна внутрішньої політики в країні, що знайшло своє відображення й у сфері релігійного життя, та розгляд монархом послідовників цього напрямку як особливо небезпечних для спокою країни. Про це свідчить запровадження цензурного нагляду, оприлюднення керівних правил для духоборів, жорсткість у ставленні до вірних при розгляді їхніх судових справ, розширення можливої географії виселення (з украй несприятливими умовами для життя), заборона добровільних переселень тощо. Тобто, якщо в перші роки правління Миколи І переважаючими були все ж елементи поміркованого протистояння з послідовниками окремих релігійних громад, то надалі розгорнулася відкрита боротьба з ними й формування відповідної законодавчої бази¹⁷.

У другій чверті XIX ст. тривало вироблення нормативно-правових актів антирелігійного змісту, але цей процес був обернено пропорційним розширенню прав представників духовного християнства, які втрачали цілу низку отриманих у попередній період пільг. Проте він став важливим для розвитку зазначених релігійних об'єднань, оскільки сприяв активізації їх діяльності, збільшенню чисельності, обережності й поміркованості в ставленні до владних структур та посиленню впливу духовних християн у суспільно-політичному житті Російської імперії XIX ст. Наслідком цього стало подальше переслідування органами державної влади людей за належність до релігійних громад, звуження їхніх прав. Політику російських імператорів повністю підтримувала РПЦ. Адже вона мала досить міцні позиції на українських землях, справляючи помітний вплив на життя населення Російської імперії.

Для подальшого розвитку громади важливим став указ від 20 жовтня 1830 р. Духобори називалися однією з найнебезпечніших громад, а їхня проповідь переслідувалася в судовому порядку. Основним покаранням було виселення в Закавказький край, а для чоловіків – зарахування до Кавказького військового корпусу¹⁸. Даний акт передбачав заборону переселення віруючих у Таврійську губернію й недопустимість для духоборів займати будь-які громадські посади. Тобто почався процес поступової ліквідації здобутих у попередній період духовними християнами прав та перші кроки Миколи І до юридичного оголошення їх діяльності поза законом¹⁹. Наступним актом у цьому напрямку стало прийняття керівних правил 1830 р., основні положення яких закріплювали суть виданих до того нормативно-правових актів і не свідчили про поліпшення ставлення держави до віруючих.

Отже, політика держави щодо духовних християн за Миколи І в другій чверті XIX ст. змінилася в несприятливому для них напрямку. У 1835 р. було створено спеціальну комісію для розкриття вчинених духоборами злочинів. А 17 лютого 1835 р. прийняте “височайше повеління” з метою переселення духовних християн із місцевості по р. Молочній (Молочні Води) в Закавказзя за винятком тих, хто визнав свої помилки й повернувся в лоно православ'я. Якщо 1835 р. було передбачене переселення духоборів із Мелітопольського повіту в цей край, то черговими документами 1839 р. чітко вказувалися його умови. По-перше, у Закавказзі вони отримували такий за розміром наділ землі, яким користувалися на Молочних Водах. По-друге, ніхто не звільнявся від військової служби. По-третє, вони отримували право на продаж рухомого майна (чи могли взяти його із собою) та відшкодування збитків за нерухоме, згідно з оцінкою

відповідної комісії²⁰. В історичній літературі знаходимо відомості про три основні хвилі переселень із України й, що важливо, про кількість переселенців: 1841 р. – 800 осіб; 1842 р. – 800 осіб; 1843 р. – 900 осіб²¹.

Від переселених на Кавказ духовних християн отримала назву місцевість Духобор'я. Це прикордонна з Туреччиною південна частина Ахалкалакського повіту Тифліської губернії Грузії. Тут духобори заснували 8 сіл на березі р. Топоровань: Гореловка, Богданівка, Орловка, Єфремівка, Спасівка, Троїцьке, Родіонівка, Тамбовка. Очевидно, переселенці з України жили разом із російськими. Про це, за Ф.Путинцевим, свідчать назви поселень, а також чисельність населення – 5 тис. чол., з яких українських віруючих було близько 3 тис. Дана місцевість мала також іншу назву – “Мокрі гори”, оскільки мала нестійкий клімат і значно гірші в порівнянні з Таврійською губернією умови для життя. Позитивним було лише невтручання держави в справи духовних християн. У 1842 р. було видане чергове “височайше повеління”, за яким однодворцям з духоборів та молокан заборонялося купувати селян. Якщо ж вони вже ними володіли, то останні могли бути переданими в казенне відомство з подальшою виплатою за них винагороди. Цікавим є положення, що дозволило всім віруючим переселятися до багатоземельних губерній на власний вибір за винятком тих, які сповідують ідеологію найбільш небезпечних у розумінні держави громад. А такими в ХІХ ст. вважалися христовіри, скопці, духобори й молокани. Тобто духовні християни такою пільгою скористатися не могли.

У 1842 р. видано спеціальний документ, який мав на меті регулювати стосунки держави та релігійних громад. Спочатку як найбільш небезпечні були визначені скопці, жидовствуючі, духобори, молокани, тобто духовні християни. “Жидовствуючими” називали один із напрямків молокан – суботників. Згідно з “Правилами для переселення розкольників шкідливих ересей”, основним видом покарання, як і в попередній період, уважалось виселення в Закавказький край після розгляду кожної справи в судовому порядку²². Унаслідок ухвалення цієї пропозиції імператором було вироблено “Правила початкового навчання дітей поселенських, особливо розкольників”²³. Наглядати за учнями було доручено парафіяльному духівництву. Ті, хто пройшов курс навчання, складали іспити місцевому священику. Було заведено навіть спеціальний журнал, де ця процедура скріплювалася підписом присутніх осіб, а результати подавалися єпархіальному архієреєві. Але відзначалося, що впровадження в життя положень даного документа повинно здійснюватися помірковано та обережно. Тому й передбачалося спочатку навчання дітей православних із поступовим залученням їх із релігійних громад. Відповідним актом 1843 р. духоборам заборонялося приймати у свою сім'ю під будь-яким приводом дітей православного віросповідання. Навіть у такий спосіб влада намагалася убезпечитися від зростання кількості віруючих²⁴.

Таким чином, до кінця ХІХ ст. основним центром територіальної локалізації духовних християн залишався Закавказький край. Проте події останнього десятиліття кардинально змінили подальшу історію релігійної громади. 1895 р. П.Веригін закликав до спалення зброї у всіх духоборських поселеннях. Не виключено, що на формування таких поглядів безпосередньо вплинуло спілкування з Л.Толстим. У той час ті духобори, які під тиском місцевої влади насильно відбували військову повинність, відмовилися служити в армії та брати до рук зброю. Організована акція привселюдного її спалення та антивоєнного протесту духоборів не пройшла непоміченою. А тому відразу близько 5 тис. їх були розселені без майна й землі на значній території Кавказу. Результатом таких заходів став факт високої смертності в духоборському середовищі (близько 2 тис. віруючих поплавилися за це своїм життям). Із духоборів-солдат створили дисциплінарний батальйон, а П.Веригін був відправлений на заслання в

Ободорськ. У 1897 р. П.Трегубов та П.Бирюков після своєї поїздки в Грузію повідомили про дану ситуацію Л.Толстому. Такий складний період життя духоборів, безумовно, був пов'язаний із фінансовими проблемами. Матеріальні питання, нестача елементарних речей для проживання, уповільнений процес переселення зумовили матеріальну скруту в середовищі переселенців. За різними даними, упродовж другої половини XIX ст. відбувалася значна кількість міграцій духоборів у межах Російської імперії. До того ж більше 20 тис. віруючих виїхали за межі країни (з них від 3 до 8 тис. – з території сучасної України)²⁵.

У 90-х рр. XIX ст. листування Л.Толстого та його прихильників і друзів із лідером духоборів П.Веригіним, іншими віруючими було систематичним. Варто детальніше розглянути ці листи, щоб визначити рівень взаємовпливу письменника й віруючих. У тих, що були надіслані наприкінці 1896 р., П.Веригін багато розмірковував про добро й зло. Л.Толстого він називав “доброю людиною”. А таке шире спілкування з ним можливе, на його думку, лише за умов душевного ставлення до останнього. “Якщо ж вірити в силу освіченості та паперу, то можна помилятися”, – так зазначав духоборець²⁶. Як бачимо, ключове для цього віровчення поняття “дух” знаходить своє подальше тлумачення у лідера громади. У наступних листах він розвиває цю думку й доходить висновку, що “...потрібним є лише одне: зберегти своє серце від зла. Де б людина не була, у церкві, чи йдучи за плугом, це єдина умова”²⁷.

Існують також листи інших духовних християн до Л.Толстого й П.Бирюкова. Як правило, основними темами їх були побутові проблеми, умови життя переселенців. Більше того, вони містили багато інформації про лідерів громади, основні віхи їхньої біографії, на підставі чого та завдяки безпосередньому спілкуванню з віруючими вдалося видати ряд монографій про це явище релігійного життя Російської імперії²⁸.

Актуальними для духоборів, які перебували на теренах Російської імперії, були питання виконання різноманітних повинностей, у першу чергу військової. Ця проблема стала ключовою для обговорення в листах. Причому дуже цікавими є аргументи П.Веригіна на захист віруючих. Спочатку він писав про відому вже на той час ідею ненасилля, яку пропагували духовні християни, а далі розвинув думку про право вибору кожної людини, неможливість примусу проти волі. “Головна ж основа в нашому переконанні не в тому, щоб не коритися, а в тому, щоб не розпоряджатися людьми в будь-якій формі – а особливо там, де треба застосовувати насилля”²⁹. У той час багато духоборів відмовилися працювати в органах місцевого самоврядування. Це пояснюється наступним: “Старшини й десяцькі, відмовившись виконувати свої обов'язки, висловили цим, що не можуть керувати волостями, тобто людьми, собі подібними, а не коритися старшим. На наше переконання, старшим коритися треба, але самим не можна бути старшими”³⁰. Важливими є заклики Л.Толстого не відмовлятися від державної служби, виконання повинностей, які існували на той час. Він апелював до духоборів із проханням не чинити опір чиновникам, оскільки від цього страждатимуть у першу чергу їхні дружини й діти³¹. Ці дані спростовують поширену в літературі XIX – початку XX ст. думку про визначальний вплив письменника в питаннях ненасилля, відмови духовних християн від виконання військової повинності.

Після повернення П.Бирюкова та П.Трегубова з Кавказу до них надійшли листи Л.Толстого. Зокрема 1897 р. він звертався до переселенців: “Любі брати, що страждають за вчення Христа”, називав їх першопрохідцями в справі служіння вірі, дякував за духовну підтримку й “допомогу в тому, що ви вперше покажете приклад ходіння по шляху Христовому, останнім легше, ніж першим. Ви йдете першими й багато хто вдячний вам за це”³². У відповідь духобори писали про значну кількість переселень їх однодумців до Сибіру, в Єлизаветопольсь-

ку, Бакинську, Єреванську губернії. Багато інформації містять їхні листи щодо жахливих умов проживання, несприятливого клімату, матеріальних проблем. У цих документах з'являлися нові ідеї про необхідність переселення віруючих за межі Російської імперії. Зрештою, складна ситуація змусила лідера духоборів П.Веригіна звернутися до імператриці Олександри Федорівни з проханням дати дозвіл на виселення³³. Для переконливості він наводив різні аргументи. По-перше, звернувши увагу на сфальсифіковане чиновниками та духівництвом тлумачення назви їхньої релігійної громади. Адже "духоборець" означає, що вони "...в душі, душевно сповідують Бога", зробив посилання на євангельські тексти. По-друге, нагальну необхідність щодо виселення він пояснював значними проблемами громади: "Там (у засланні – *Авт.*) зараз страждають жінки й діти; сотні чоловіків і батьків ув'язнені, тисячі сімей розселені по гірських аулах, де влада спонукає місцевих жителів грубо з ними обходитися". Він зазначав, що останнім часом розпочалися арешти жінок-духоборок, виправдовував вегетаріанство* а також пояснював, що вони виконують всі державні повинності, за винятком військової, оскільки це суперечить їхньому віровченню. П.Веригін уважав за можливе виселення віруючих до однієї з європейських країн, наприклад, до Британії, хоча вказував, що, можливо, найбільш сприятливі умови для їх життя були б в Америці, де вже проживало багато їхніх однодумців³⁴.

Такі прохання не залишилися поза увагою імператора, що зумовило отримання духоборами дозволу на переселення. Спочатку переговори планувалося розпочати з Британією. Туди було направлено делегацію в складі В.Черткова, І.Івіна, П.Махортова. Саме перший згрупував навколо себе всіх небайдужих людей, які включилися в організацію підготовки переселення. Проте незважаючи на звернення до громадськості й надані кошти, цього було недостатньо. Духовні християни звернулися до квакерів, які створили в Лондоні організацію "Комітет друзів" ("Committee of Friends") для збору коштів. Планувалося першу партію в кількості 3200 чол. виселити за межі імперії, але ситуація ускладнювалася. Англійці запропонували для цієї мети острів Кіпр. Такий поспіх пояснювався прагненням самих духовних християн якнайшвидше залишити Російську імперію. Тому першу партію віруючих, яка нараховувала 1128 чол., переселили на Кіпр, де завдяки піклуванню квакерів їм були надані певні території. Менша за чисельністю кількість переселених віруючих пов'язана з несподіваними вимогами англійського уряду надати гарантії в розмірі 250 руб. за кожного дорослого духобора. Завдяки зусиллям В.Черткова й фінансовій підтримці квакерів удалося зібрати суму, якої вистачило лише на 1128 чол. Вони в серпні 1898 р. від'їхали до Ларнаки (Кіпр). Проте кліматичні умови, малярія, лихоманка та інші хвороби вплинули на швидке переселення цієї партії духоборів до Канади навесні 1899 р.

На ці події відреагував Л.Толстой, який звернувся до громадськості. У листі від 19 березня 1898 р. він запропонував свою допомогу як посередника між духоборами й тими, хто намагався вступити з ними в переговори³⁵. Письменник дипломатично уникнув питання про те, хто має рацію в цій ситуації – "...влада, яка визнає сумісність християнства з в'язницями, стратами, а, головне, з війнами чи приготуваннями до них, чи духобори, що визнають обов'язковим для себе християнський закон, котрий заперечує будь-яке насилля й тим більше вбивство, а тому відмовляються від військової служби – не можна не бачити, що ця суперечність не вирішується"³⁶.

Л.Толстой навів жахливі дані про зловживання держави в ставленні до духоборів. Йому вдалося структурувати основні заходи впливу на віруючих. Зок-

* Вегетаріанство та активний опір виконанню військової повинності характерні для постників – одного з напрямків духоборства, що виник наприкінці XIX ст.

рема першим видом покарань розглядалися альтернативні можливості несення військової служби, які на практиці виявляються більш жорстокими, але котрі не суперечать релігійним переконанням. Інший, більш радикальний, захід полягав в ув'язненні духоборів на строк їхньої військової служби. Як відзначав письменник, ці заходи є традиційними для будь-якої країни в ставленні до релігійно неприйнятних громад. Проте в Російській імперії існує ще один вид покарань, який полягає в тому, що влада піддає суворим випробуванням батьків, матерів, дітей тих чоловіків, які відмовляються від виконання військової повинності, з метою впливу на них таким негуманним шляхом. Якщо пригадати, скільки сімей було розлучено шляхом виселення членів родин на Кавказ, в інші місцевості Російської імперії, ситуація постає вкрай трагічною. Проте не можна погодитися з письменником щодо такого ж ставлення до духоборів, які продовжували проживати на теренах України. Як свідчать архівні дані, деяким із них дозволялося переселення разом із сім'ями, хоча на практиці позитивні рішення приймалися в основному на користь сімей із дітьми.

Умови проживання виселених духоборів були ще більш жахливими. Надто болісно все це сприймав Л.Толстой, про що свідчать його слова про заборону залишати місця свого проживання, ув'язнення за невиконання вимог місцевих чиновників, починаючи від санкцій за вживання назви своєї громади й закінчуючи зустріччю членів сім'ї, поїздкою до млина, збором дров у лісі тощо. Слід оцінити дипломатичні здібності письменника. Адже далі він зробив спробу виправдати владу необізнаністю з цими справами, хоча делікатно зазначив про можливе небажання вищого керівництва бути в їх курсі. Л.Толстой навів сумну статистику про високий рівень смертності в середовищі виселених до Кавказу духоборів, де із 400 сімей близько чверті померло впродовж 3-х років їх перебування на цій території. Помітний іронічний стиль викладу офіційної довідки про умови переселення духоборів за кордон. Умовами його є, в першу чергу, отримання духовними християнами закордонного паспорта в установленому законом порядку, виїзд виключно за власний рахунок, надання підписки про неповернення до імперії.

“Мені випадково відомі деталі гонінь та страждань цих людей, я знаходжуся з ними в постійному спілкуванні...”, – писав Л.Толстой. – ...Тому вважаю за необхідне звернутися до всіх добрих людей як російського, так і європейського співтовариства, звертаючись з проханням про допомогу духоборам у такій скрутній ситуації”³⁷. Причому він закликав всіх небайдужих допомогти не лише заочно, шляхом фінансової допомоги, а й реально долучитися до процесу підготовки та безпосереднього здійснення переселення, оскільки духовні християни не знають іноземних мов, не мають досвіду виїзду за межі країни.

У ході підготовки переселення першої партії духоборів паралельно готували виселення їх наступної партії. Із необхідних 88 тис. 780 руб. вони розраховували лише на 45 тис. руб. Про це також стало відомо письменнику. Він повідомляв про знайдений ним вихід із ситуації В.Черткову: “У мене є незакінчені твори: “Воскресеньє” й інші... Так от, я хотів би продати їх на найбільш вигідних умовах в англійські чи американські газети. І тому думаю, що добре, продавши їх якомога дорожче, надрукувати їх тепер, не чекаючи моєї смерті та передати гроші в комітет для переселення духоборів”³⁸. За даними В.Бонч-Бруєвича, за роман “Воскресеньє” Л.Толстой передав віруючим кошти в розмірі 32 тис. 360 руб.

Кількість духовних християн другої партії становила 2200 осіб, переселилися вони в жовтні 1898 р. Третю партію супроводжував син Л.Толстого – Сергій Львович узимку 1898–1899 рр. До цих переселенців приєдналися ще 1700 духоборів. Паралельно відбувся переїзд їх і з Кіпру (1020 чол.) у супроводі Л.Сулержицького, а також організовано виселення четвертої партії духовних християн –

2318 чол. Їх супроводжував В.Бонч-Бруєвич. Зважаючи на чотири хвили переселень духоборів із Російської імперії, до серпня 1899 р. в Канаді їх проживало 7160 чол. Пізніше ще декілька десятків віруючих наважилися на переїзд. 5800 осіб осіли в провінції Ассінібоя між містами Йорктон та Сван-Рівер, менша частина (близько 1400 чол.) оселилася в Принс-Альбертівському окрузі. Тобто в Канаді існувало два центри локалізації духоборських громад (дві великі комуні): у провінціях Саскачеван і Британська Колумбія.

У той складний період П.Веригін написав псалом “Декларація братського життя”. Він вважається одним із головних та найбільш шанованих духоборами творів. Його основні положення: члени громади поважають і люблять Бога, бо вважають його початком усього існуючого; вони поважають честь та гідність людини як у самих себе, так і собі подібних; члени громади все живе сприймають із любов’ю й захопленням; у цьому напрямку намагаються виховувати й своїх дітей; під словом “Бог” члени громади розуміють силу любові й життя, яка є основою для існування; світ складається з руху, усе прагне до досконалості; усе у світі є перехідним ступенем до неї; знищувати, руйнувати не можна; у кожному окремому предметі є життя; позбавити людину життя є неприпустимим; члени громади у своїх переконаннях допускають повну свободу; будь-яка організація, встановлена насильно, вважається незаконною; основа існування людини – енергія, думки, розум; її речовою основою є повітря, вода, фрукти та овочі; допускається общинне життя, підґрунтям для якого мають бути моральні переконання: чого не хочу собі, не побажаю іншому³⁹.

Основні ідеї, викладені П.Веригіним у цьому псалмі, були спрямовані на піднесення духу віруючих, моральну підтримку. Він став особливо популярним під час переселень. До того ж його ідеї були й основною темою листування з Л.Толстим.

Упродовж періоду життя в діаспорі духоборам вдалося зберегти свою культуру. Проте зміни торкнулися і громади. У 1902 р. до Канади із заслання прибув П.Веригін, який, до речі, не залишав надії повернутися на батьківщину. Відома його поїздка в Росію й зустріч із П.Столипініним у 1906 р. з цього приводу не увінчалася успіхом. У 1924 р. в результаті вибуху в потязі П.Веригін загинув. Радикальна фракція “Сини свободи”, яка утворилася після цих подій, у другій половині ХХ ст. нараховувала в Канаді близько 3 тис. віруючих, які не хотіли піддаватися впливам місцевого населення та втрачати свої особливості. Такі настрої сприяли появі ідей про можливість їх переселення до СРСР. У 1939 р. на ім’я Й.Сталіна надійшов лист від канадських духоборів із таким проханням. Причини відмови донині невідомі. З 1943 р. в Канаді видавався духоборський журнал “Іскра”⁴⁰, на шпальтах якого порушувалося багато проблем розвитку громади. Так, багатьох віруючих непокоїли змішані шлюби, втрата зв’язків із батьківщиною.

Загальна чисельність духовних християн наприкінці ХХ ст. становила близько 100 тис. чол. У 1991 р. грузинські духобори розпочали переселення в Тульську область. Нині там їх проживає близько тисячі. Цікавий факт, що навіть сьогодні в них не прийнято зачиняти будинки. Ті, що залишилися в Джавахетії (с. Гореловка), живуть у складних умовах. 1991 р. російські духовні християни провели з’їзд в м. Целіна Ростовської області, де створили організацію “Союз духоборців Росії”. Частина віруючих у 1999 р. переселилася в Брянську область. Нині вони лояльно ставляться до РПЦ: у Грузії, наприклад, допомагали Свято-Ольгинському монастирю й надсилали продукти православним у Тбілісі. У 2001 р. центр “Витоки” випустив 2 компакт-диски із записами ансамблю духоборів. У 2002 р. духовні християни й ансамбль “Витоки” взяли участь у міжнародному фестивалі “Балтика – 2002” у Вільнюсі (Литва). На початку ХХІ ст. духоборство поширене в багатьох регіонах Росії (Ростовська,

Тулська, Брянська області), Азербайджані, Грузії, Середній Азії, Україні, Канаді та США.

Щодо канадських духоборів, то загальна чисельність їхніх нащадків сьогодні перевищує 30 тис. осіб. Проте значний період проживання за межами країни, змішані шлюби, спілкування з представниками інших релігій вплинули відповідно й на їхню культуру. Проте нащадки духовних християн цікавляться як специфікою власної релігійної громади, її історією, так і зв'язками з батьківщиною. Відомо, що вони тісно співпрацюють із віруючими Тульської області Росії. Усе це стало можливим завдяки допомозі російської інтелігенції наприкінці XIX ст. Саме за її сприяння під час переселення вдалося зберегти таке явище релігійного життя, як духоборство.

Окремим аспектом у контексті проблеми є питання про рівень взаємовпливів толстовства та духоборства. Зокрема беззаперечним є факт значної кількості спільних рис у віровченні. Місіонери й священнослужителі розглядали диференціацію в духоборницькому середовищі як результат впливу толстовства⁴¹, результатом якого була, наприклад, поява постників, що визнавали владу царя. Особливістю подальших контактів стала поява послідовників толстовства і в Україні. Зокрема в с. Валках Харківської губернії набула поширення релігійна течія, що мала толстовське забарвлення⁴². Такі дані є й щодо Сумського повіту тієї ж губернії, де у 80-х рр. XIX ст. також поширилося схоже віровчення. Аргументами для підтвердження значної кількості запозичених ідей послідовниками толстовства в духоборів виступає, по-перше, час виникнення духоборства (друга половина XVIII ст.; тоді, як толстовство – друга половина XIX ст.); по-друге, значний інтерес Л.Толстого до їхніх ідей щодо пріоритету загальнолюдських цінностей, ненасилля, поваги до людини та перенесення їх до ідеології толстовства. Але це питання є предметом подальших наукових пошуків.

Отже, взаємини Л.Толстого з послідовниками духовних християн розпочалися з часу їх міграцій у середині країни й переселень за межі Російської імперії впродовж другої половини XIX ст. Початковий етап стосунків письменника і його однодумців П.Бирюкова, Л.Сулержицького, В.Черткова характеризувався великим інтересом до особливостей віровчення, соціальної практики духоборів, їх суспільної організації, взаєминами в середовищі громади тощо. Наступний період (1890-ті рр.) пов'язаний зі зверненням уваги громадськості до проблем віруючих, наданням їм значної моральної та особливо фінансової підтримки під час переселення. Третій етап (початок XX ст.) відзначено взаємним листуванням і підготовкою до друку ряду монографій про історію релігійної громади духоборів⁴³. При цьому особливу увагу було звернено на стан розвитку громади на Кіпрі й у Канаді. Це пов'язане з тим, що в релігійних православних виданнях наприкінці XIX – на початку XX ст. з'явився ряд публікацій, що дискредитували спосіб життя духоборів за кордоном. Відповіддю на це стала поява праць про діаспорний період їх життя. Звісно, важливу роль відіграли публікації Л.Толстого, зокрема його статті у вигляді післямов до праць П.Бирюкова “Гонення на християн” та “Помогите!”, виданих у 1895–1896 рр. Відмовившись від слави нобелівського лауреата, письменник звернувся з відкритим листом до редакції газети “Stockholm Tagblatt” з пропозицією віддати премію духоборам. Незважаючи на те, що лист опублікували, її вони так і не отримали⁴⁴. Відомо про ще один відкритий лист Л.Толстого у шведській пресі – “З приводу заповіту Нобеля”. Письменник запропонував усі кошти, які залишив цей підприємець, використати для переселення духоборів у будь-яку країну⁴⁵. Реакція громадськості на це була млявою, а практичних пропозицій щодо вирішення питання не надійшло.

Таким чином, допомога Л.Толстого та його однодумців стала важливою для подальшого розвитку духоборської громади. Адже лише завдяки переселенню за

межі Російської імперії було збережено унікальну культуру. Незважаючи на значні матеріальні труднощі, фінансові проблеми, жахливі побутові умови в Канаді, духобори продовжували пропагувати свої ідеї, засновані на загальнолюдських цінностях, прищеплювали своїм дітям найкращі людські риси, виховували їх у душі поваги до старших, добра, ненасилля тощо.

Перспективними напрямками подальших наукових пошуків є: розгляд духоборства як суспільного явища на українських теренах у період нової доби; вивчення сучасного етапу розвитку духоборської діаспори, її чисельності, побуту, традицій і звичаїв, системи виховання тощо; характеристика основних напрямків співпраці сучасних духоборів із росіянами й українцями в культурній, просвітницькій та іншій сферах.

¹ Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф.134. – Оп.1. – Спр.521. – Арк.19; Ф.6465. – Оп.2. – Спр.4. – Арк.266; Державний архів Харківської області. – Ф.3. – Оп.10. – Спр.78. – Арк.6, 12–13.

² *Бирюков П.* Духоборцы. Сб. статей, воспоминаний, писем и других документов. – М., 1908. – 286 с.

³ *Григорьев К.* Отношение христианства к государству по воззрениям графа Л.Н.Толстого // Миссионерское обозрение (далі – МО). – 1902. – №1–6. – С.33–39; *Иоанн Кронштадский (Сергиев)*. О графе Толстом и толстовцах // Екатеринославские епархиальные ведомости. – 1897. – №3. – С.61–62; *Пругавин А.* Предполагавшееся заточение Л.Н.Толстого в монастырь. – М., 1908. – 22 с.; *Тихомиров Л.* Новые плоды учения графа Л.Толстого // МО. – 1897. – №1–3. – Кн.1. – С.46–60.

⁴ *Бобров Е.* Этические воззрения графа Л.Н.Толстого и их критика. – Юрьев, 1897. – 100 с.; Церковь и государство. Против графа Л.Толстого. Беседа преосвященного Никанора, архиепископа херсонского и одесского. – Одесса, 1902. – 40 с.

⁵ *Сулержицкий Л.* В Америку с духоборами (Очерки из записной книжки). – М., 1905. – 332 с.

⁶ *Бонч-Бруевич В.* Духоборцы в канадских прериях. – Часть I. – М., 1918. – 256 с.

⁷ *Ярославский Е.* Л.Н.Толстой и толстовцы. – М., 1938 – 38 с.

⁸ *Зибаров Н., Планидин П.* Лев Толстой – Пётр Веригин. Переписка. – М., 2004. – 237 с.

⁹ *Муратов М.* Л.Толстой и В.Чертков по их переписке. – М., 1934; БСЭ. – Т.29. – М., 1978. – С.114.

¹⁰ *Толстой Л.* Полное собрание сочинений. – Т.63. – М.; Л., 1934. – С.227–230; БСЭ. – Т.3. – М., 1970. – С.395.

¹¹ Законы о раскольниках и сектантах. Изд. 2-е. – М., 1903. – 228 с.

¹² *Бирюков П.* Указ. соч. – С.48.

¹³ *Новицкий О.* Духоборцы. Их история и вероучение. – К., 1882. – С.24.

¹⁴ *Титов О.* Секта духоборцев // МО. – 1897. – №2. – С.247.

¹⁵ *Богораз В. (Тан).* Духоборцы в Канаде. Очерки. – М., 1906. – С.75.

¹⁶ *Путинцев Ф.* Указ. соч. – С.45.

¹⁷ *Нагорна Т.* Поміркване протистояння чи відкрита боротьба: про політику Миколи I щодо духовних християн в Україні (друга чверть XIX ст.) // Історична пам'ять. – 2004. – №1. – С.118–127; *Її ж.* Правові засади діяльності православних сект у XIX ст. // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2002. – Вип.2. – С.12–16.

¹⁸ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф.442. – Оп.1. – Спр.1802 б. – Арк.85.

¹⁹ Полное собрание законов Российской империи. – Т.VI, VII, IX. – Собрание 2, отделение 2. 1830–1834. – СПб, 1835; Собрание постановлений по части раскола. – СПб, 1858 – 274 с.

²⁰ *Богораз В. (Тан).* Указ. соч. – С. 75.

²¹ Там же. – С.76.

²² Правила о переселении раскольников вредных ересей в Закавказский край. Высочайшее утверждение 14 декабря 1842 года // Труды Полтавской учёной архивной комиссии. – Вып.7. – С.170–171.

- ²³ О школах для раскольников детей // Там же. – С.172–174.
- ²⁴ ЦДІАУК. – Ф.442. – Оп.1. – Стр.1802 б. – Арк.31.
- ²⁵ Богораз В. (Тан). Указ. соч. – С.78.
- ²⁶ Зибаров Н., Планидин П. Указ. соч. – С.6.
- ²⁷ Там же. – С.29.
- ²⁸ Из письма духоворца Васи Обедкова // Бирюков П. Указ. соч. – С.84–86; Письмо духовора В.А.Потапова // Бирюков П. Указ. соч. – С.83–84; Письмо духоворца Василия Потапова к П.И.Бирюкову // Материалы к изучению русского сектантства и раскола. – Вып. I. – СПб, 1908. – С.158–159.
- ²⁹ Там же. – С.18.
- ³⁰ Там же. – С.20.
- ³¹ Письма Л.Н.Толстого к кавказским духоворам в 1897 г. // Бирюков П. Указ. соч. – С.66.
- ³² Там же. – С.67.
- ³³ Прошение Петра Веригина на имя императрицы Александры Фёдоровны // Бирюков П. Указ. соч. – С.74.
- ³⁴ Там же. – С.75.
- ³⁵ Там же. – С.82.
- ³⁶ Там же. – С.76.
- ³⁷ Там же.
- ³⁸ Бонч-Бруевич В. Указ. соч. – С.11–12.
- ³⁹ Бирюков П. Указ. соч. – С.79.
- ⁴⁰ Чернышов В. Меч обоюдоострый. – К., 1998. – С.48.
- ⁴¹ Духоборы и толстовцы // Терлецкий В. Очерки, исследования и статьи по сектантству. – Вып. I. – Полтава, 1913. – С.33.
- ⁴² Тихомиров Л. Новые плоды учения графа Л.Толстого // МО. – 1897. – №1–3. – Кн. I. – С.25.
- ⁴³ Сулержицкий Л. Указ. соч.
- ⁴⁴ Зибаров Н., Планидин П. Указ. соч. – С.4.
- ⁴⁵ Чернышов В. Указ. соч. – С.49.

This article deals with the little known aspect of the prominent Russian writer Tolstoy L.N. and his work during the end of the XIXth and the beginning of the XXth centuries. It reveals his close collaboration with the followers of the religious community "Dukhobory" who first appeared in Russia and then in Ukrainian regions in the second part of XVIII century.

Р.Я.Пиріг*

ЗЕМЕЛЬНА РЕФОРМА ГЕТЬМАНА ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО: СПРОБИ ПРОВЕДЕННЯ ТА ПРИЧИНИ НЕВДАЧІ

Стаття присвячена дослідженню одного з масштабних проєктів гетьманату П.Скоропадського – земельної реформи. З'ясовано соціально-економічні та політичні підстави проведення, процес підготовки законодавчих актів, ставлення різних суспільних верств і головні причини невдачі.

Земельне питання – фундаментальний чинник суспільних відносин. Намагання вирішити його впродовж тисячоліть породжувало міжусобиці, війни, реформи. Не була винятком і доба Української революції 1917–1921 рр. Нерозв'язаність аграрної проблеми визначальним чином відбилася не тільки на долі українського селянства, а й на долі самої революції.

* Пиріг Руслан Якович – д-р іст. наук, проф., гол. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.